

Univerza v Ljubljani

O razliki med delci in anti-delci

Peter Križan

Fakulteta za matematiko in fiziko

Univerza v Ljubljani

in

Institut Jožef Stefan

Spored

- Kaj počnejo fiziki?
- Raziskave v fiziki osnovnih delcev
- Slikanje v medicini

Univerza v Ljubljani

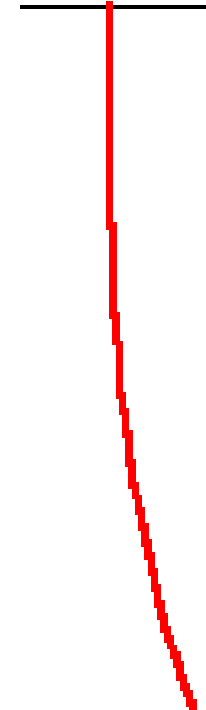
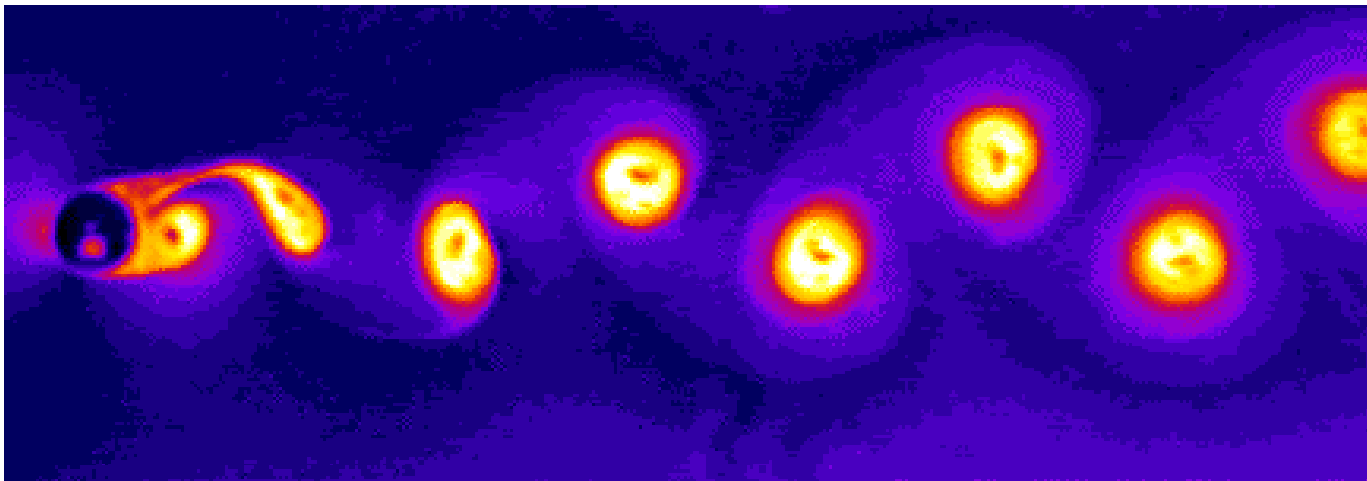
Kaj je pravzaprav fizika?

Fizika je veda za radovedne.

Zanima nas na primer:

- Kako niha prostoviseča vrv?
- Kako za oviro v toku nastanejo vrtinci?

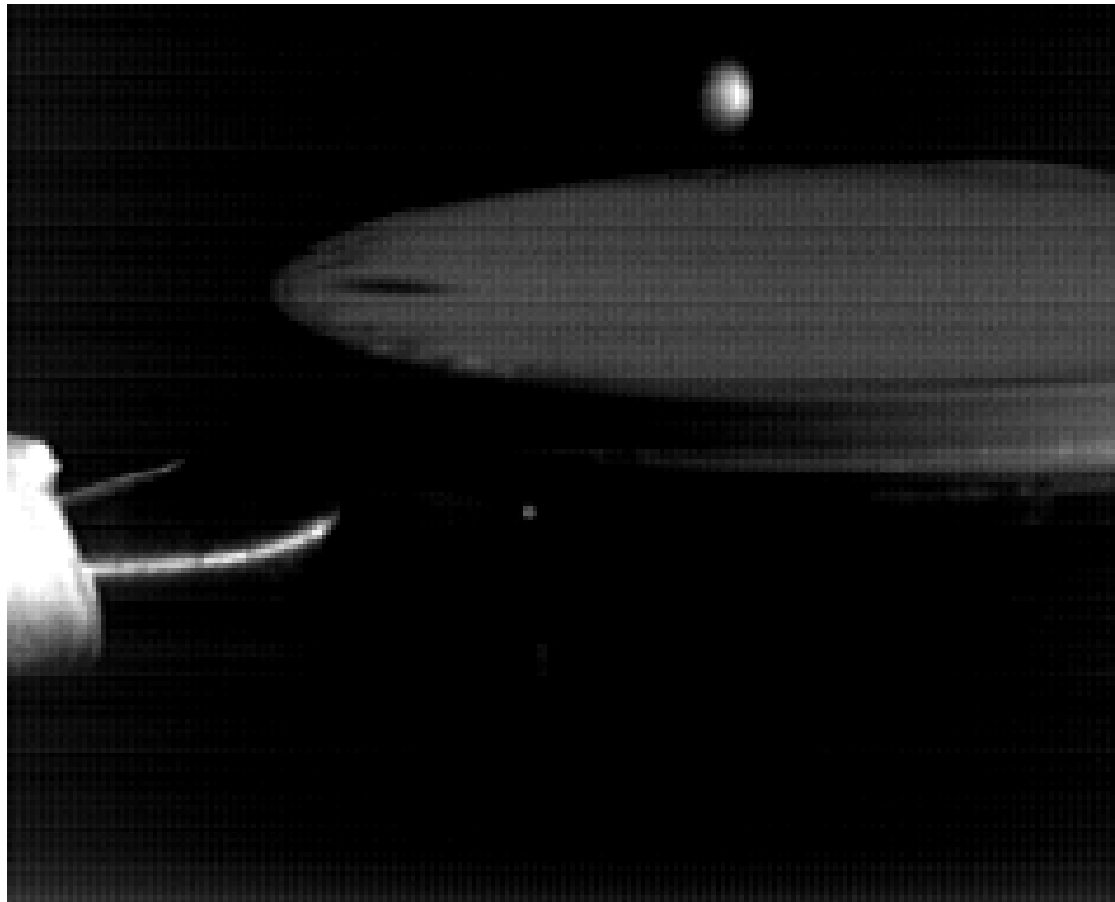

Univerza v Ljubljani

Zanima nas na primer:

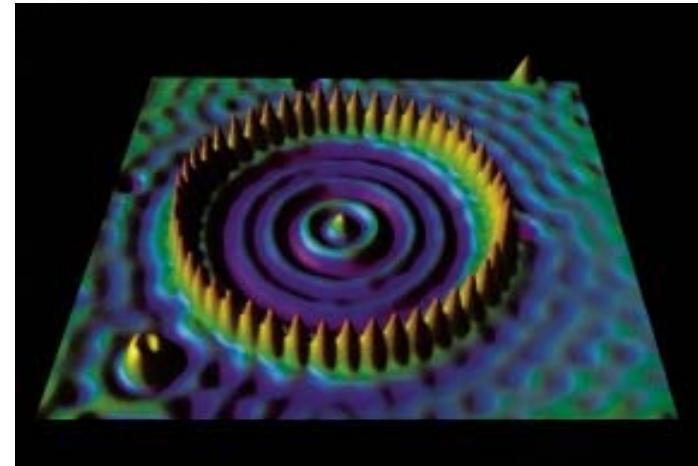
- Kaj se dogaja s kapljico, ki pade v tekočino?

Zanima nas na primer:

- Kaj se dogaja z elektronom v kvantnem loncu?

- Kakšno je bilo vesolje sekundo po nastanku?
- Kakšne so sile med osnovnimi delci?
- Zakaj so supraprevodniki supraprevodni?

Univerza v Ljubljani

Kaj se je zgodilo pri preletu nadzvočnega reaktivca?

Univerza v Ljubljani

Zanima nas na primer:

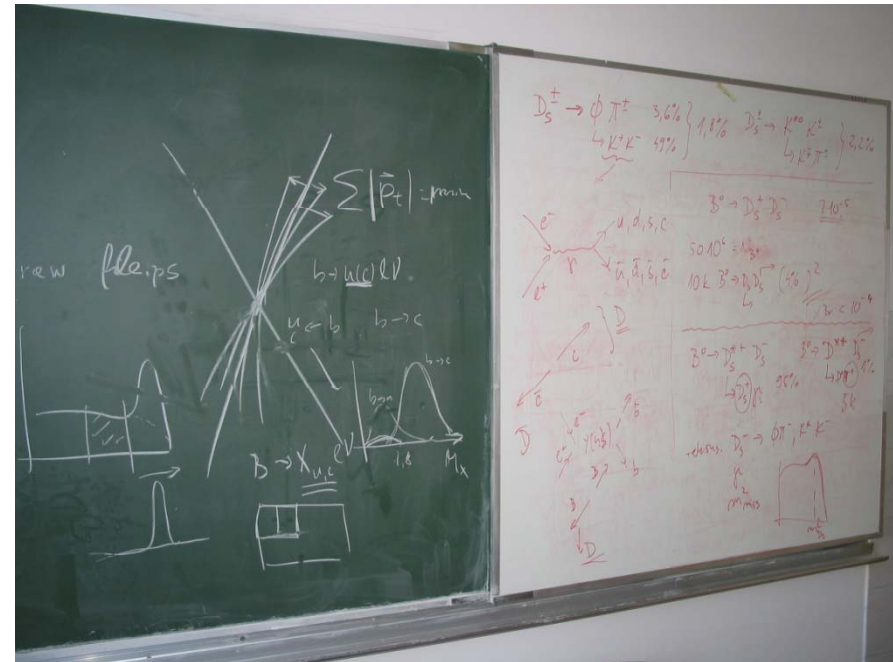
- Kako izmerim pospešek v letalu?
- Kako sestavim aparaturo, ki bo zajemala podatke iz senzorjev, in na podlagi rezultata usmerjala proces?
- Kako slikati notranjost človeškega telesa?
- Kako v pospeševalniku pospešimo nabite delce, kako zaznamo reakcijske produkte interakcij med osnovnimi delci?
- Ali znamo narediti chip iz nanocevk?

Kako poteka študij?

- Predavanja: spoznamo se z novo snovjo
- Vaje: snov ponazorimo s primeri, prediskutiramo odprta vprašanja s predavanj

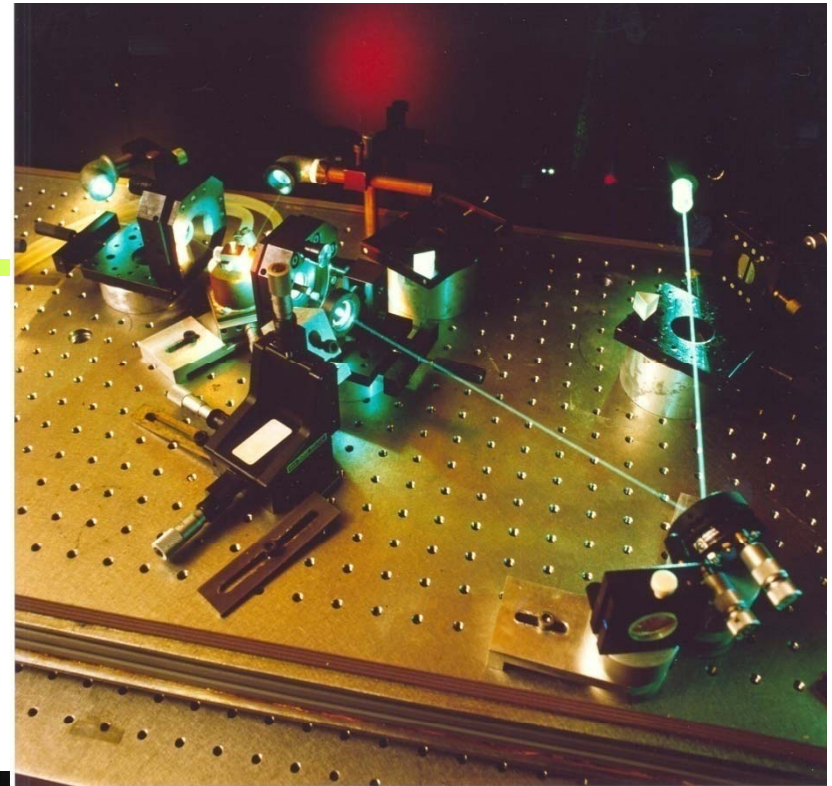

Univerza v Ljubljani

Kako poteka študij?

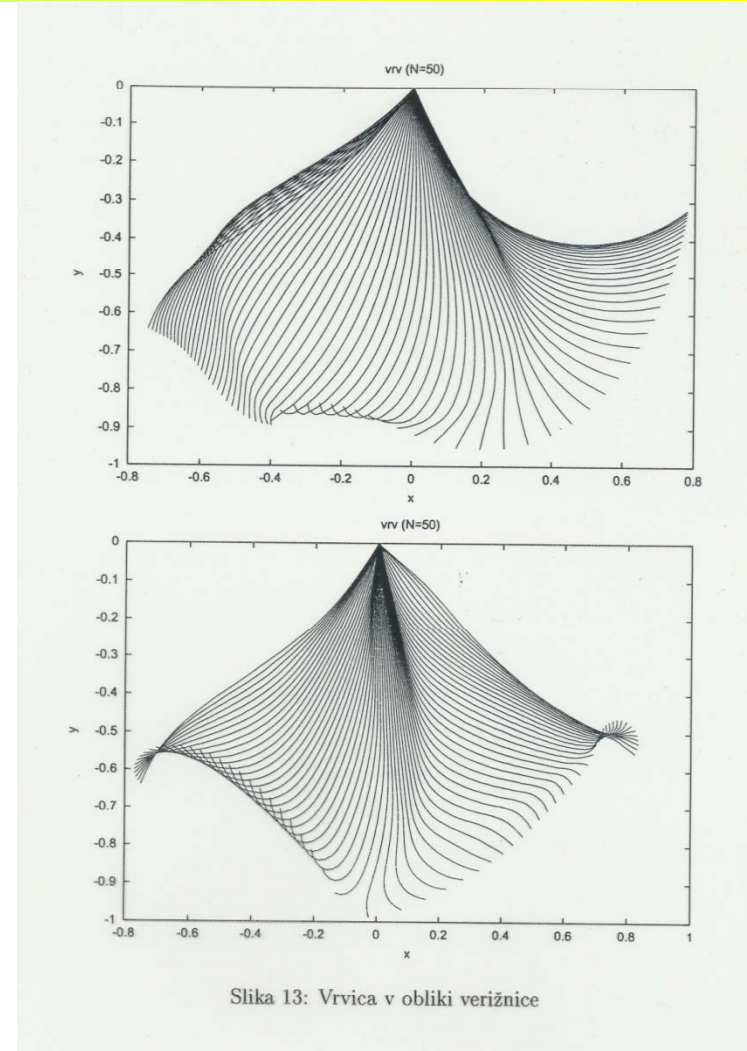
- **Praktikumi:** sami naredimo poskus, ga analiziramo in ga povežemo s snovjo na predavanjih.
- **Naučimo se načrtovati** meritev, pripraviti podatke in jih obdelati.

Kako poteka študij?

- Računski praktikumi: zapletene pojave obravnavamo z matematičnimi orodji
- Primer: nihanje prostoviseče vrvi (rezultat domače naloge)

... in končno konec študija!

Univerza v Ljubljani

Slavnostna podelitev diplom v
zbornični dvorani Univerze.

17. december 2008

Kam po študiju?

Fiziki smo na dobrem glasu, da lahko po končanem študiju počnemo marsikaj.

Eden od direktorjev Siemens je v intervjuju izjavil:

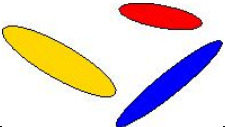
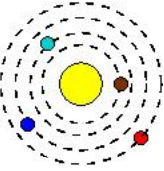

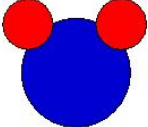
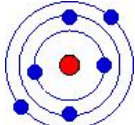
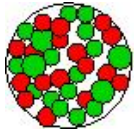
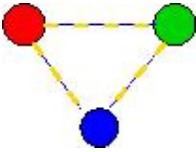

V službo najraje jemljem fizike. Ti so se pri svojem študiju in raziskovalnem delu soočili s problemi, za katere niso obstajale standardne rešitve, in so jih premagali. Nekako takšni so kot mačke, zmeraj pri padcu pristanejo na nogah.

Univerza v Ljubljani

Kam po študiju?

DELCI		in		SILE		po		nadstropjih	
Velikost(m)	Predmet		Sila		Smisel	Strokovnjak			
10^{21}	kopice galaksij				gravitacija		↑ filozof		
10^{14}	galaksije zvezde planeti						kozolog, astrofizik, astronom		
1	živa bitja				instinkti	oхранitev vrste	biolog, sociolog		
10^{-8}	molekule				elektro- magnetna	pestrost svetlobe, življenja energija	kemik, fizik		
10^{-10}	atomi						atomski fizik		
10^{-14}	jedra				jedrska	kemijski elementi, sonce, reaktor	jedrski fizik		
10^{-15}	nukleoni				močna, šibka	moja plača	fizik osnovnih delcev		
10^{-18}	kvarki				?	?			↓ filozof

Univerza v Ljubljani

Kakšen naj bo opis osnovnih gradnikov narave?

Dve zahtevi:

- **Preprost** (majhno število osnovnih gradnikov snovi)
- **Pravilen**

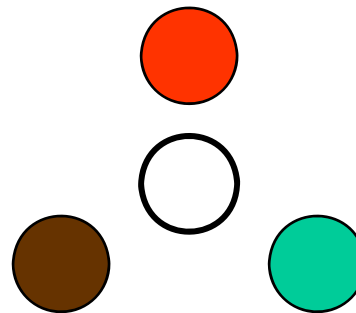

Opis narave po Anaksimenesu

Anaksimenes iz Mileta:

Narava je sestavljena iz štirih elementov:

- zrak
- zemlja
- voda
- ogenj

→ Preprost, a napačen...

Opis narave po D.I. Medeljejevu

Periodni sistem elementov:

	1A																	2																
1	1 H																	2 He																
2	3 Li	4 Be															5 B	6 C	7 N	8 O	9 F	10 Ne												
3	11 Na	12 Mg	13 Al	14 Si	15 P	16 S	17 Cl	18 Ar									19 K	20 Ca	21 Sc	22 Ti	23 V	24 Cr	25 Mn	26 Fe	27 Co	28 Ni	29 Cu	30 Zn	31 Ga	32 Ge	33 As	34 Se	35 Br	36 Kr
4	37 Rb	38 Sr	39 Y	40 Zr	41 Nb	42 Mo	43 Tc	44 Ru	45 Rh	46 Pd	47 Ag	48 Cd	49 In	50 Sn	51 Sb	52 Te	53 I	54 Xe																
5	55 Cs	56 Ba	57 La	58 Ce	59 Pr	60 Nd	61 Pm	62 Sm	63 Eu	64 Gd	65 Tb	66 Dy	67 Ho	68 Er	69 Tm	70 Yb	71 Lu																	
6	87 Fr	88 Ra	89 Ac	90 Th	91 Pa	92 U	93 Np	94 Pu	95 Am	96 Cm	97 Bk	98 Cf	99 Es	100 Fm	101 Md	102 No	103 Lr																	
7	111 Mt	110 Ds	109 Nh	108 Hs	107 Bh	106 Hr	105 Mt	104 Lr	103 Nh	102 Fl	101 Mc	100 Lv	99 Ts	98 Og																				

* Lanthanide Series
58 Ce 59 Pr 60 Nd 61 Pm 62 Sm 63 Eu 64 Gd 65 Tb 66 Dy 67 Ho 68 Er 69 Tm 70 Yb 71 Lu

* Actinide Series
90 Th 91 Pa 92 U 93 Np 94 Pu 95 Am 96 Cm 97 Bk 98 Cf 99 Es 100 Fm 101 Md 102 No 103 Lr

~100 elementov

→Pravilen, a zapleten...

Univerza v Ljubljani

Opis osnovnih gradnikov narave danes

Osnovni delci

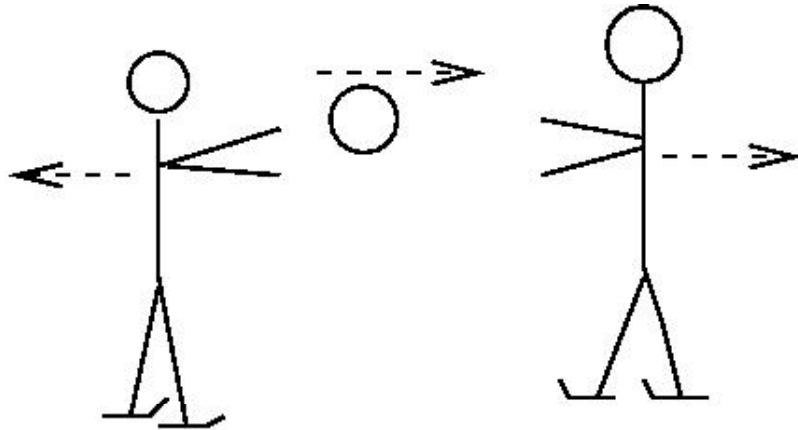
Sile (interakcije) med njimi

- gravitacija
- elektromagnetna interakcija
- šibka interakcija (razpad beta)
- močna interakcija (veže kvarke v jedru)

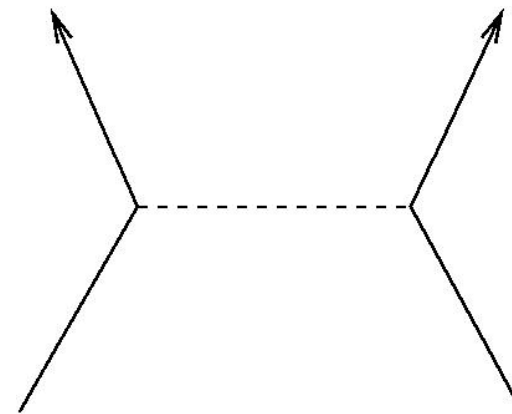
Univerza v Ljubljani

Sile med osnovnimi delci: izmenjava nosilcev sile

Drstalca na ledu, ki si podajata žogo, se oddaljujeta eden od drugega.

Če je žoga težka, si jo lahko podajata le na kratko razdaljo.

Osnovni delci sodelujejo (interagirajo) med sabo preko nosilcev sile (interakcije)

Standardni model 1

<i>Sila - interakcija</i>	<i>nosilci sile</i>	<i>doseg</i>
elektromagnetna	foton γ	neskončen
šibka	šibki bozoni W^+, W^-, Z^0	zelo kratek
močna	gluoni g	kratek

Standardni model 2

Osnovni delci	1. družina	2. družina	3. družina
kvarki	u, d	s, c	b, t
leptoni	e^-, ν_e	μ^-, ν_μ	τ^-, ν_τ

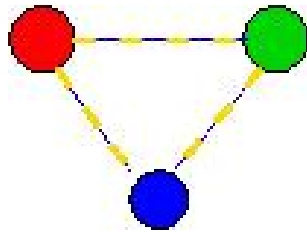
Vsak ima **delec** svoj **anti-delec**:

Kvarku u ustreza anti-kvark $\bar{u}$

Elektronu e^- ustreza pozitron e^+

Barioni in mezoni: vezana stanja kvarkov in antikvarkov

Barioni	masa
proton: uud	$1 m_p$
nevtron: udd	$\sim 1 m_p$
Λ : uds	$1.2 m_p$

Mezoni	masa
π^+ : kvark u + antikvark $\bar{d}$	$1/7 m_p$
K_S : kvark d + antikvark $\bar{s}$	$1/2 m_p$
J/ψ : kvark c + antikvark $\bar{c}$	$3 m_p$
B^0 : kvark d + antikvark $\bar{b}$	$5.5 m_p$

Odprta vprašanja fizike osnovnih delcev (in kozmologije)

- Zakaj je v vesolju predvsem snov, anti-snovi pa je le za vzorec?
→ meritev kršitve simetrije CP med delci in anti-delci
- Odkod imajo delci maso?
→ iskanje Higgsovega bozona
- Zakaj imajo delci različne mase, zakaj je več generacij?
→ iskanje supersimetričnih partnerjev in njihovih interakcij

Simetrija CP

Simetrijska operacija CP: pretvori delec v anti-delec

Če se delec in anti-delec ne obnašata vedno enako – torej če na primer različno razpadata, je to kršitev simetrije CP.

Ker je bilo ob nastanka vesolje sestavljeno iz enakega števila delcev in anti-delcev, danes pa je sestavljeno skoraj izključno iz snovi (=delcev), in ne iz anti-snovi, je ta simetrija očitno kršena!

→ Zelo pomembno: razumeti kako in zakaj je ta simetrija kršena.

Meritev kršitve simetrije CP pri mezonih B

Kako izmeriti kršitev CP pri mezonih B?

Najprej jih moramo **ustvariti**: uporabimo reakcijo pri trku elektrona in pozitrona z dovolj veliko energijo: $e^- e^+ \rightarrow B^0 \bar{B}^0$

Nato izberemo primeren **tip razpada**: $B^0 \rightarrow J/\psi K_S$,
razpadna produkta pa naprej razpadeta

$$J/\psi \rightarrow \mu^- \mu^+$$

$$K_S \rightarrow \pi^- \pi^+$$

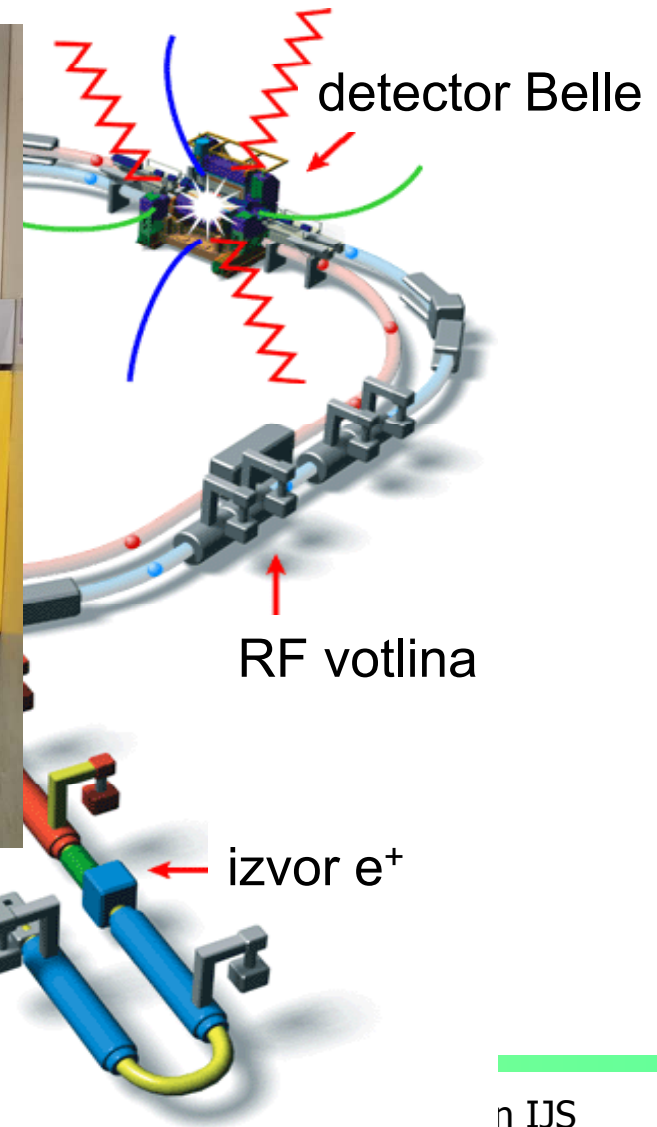
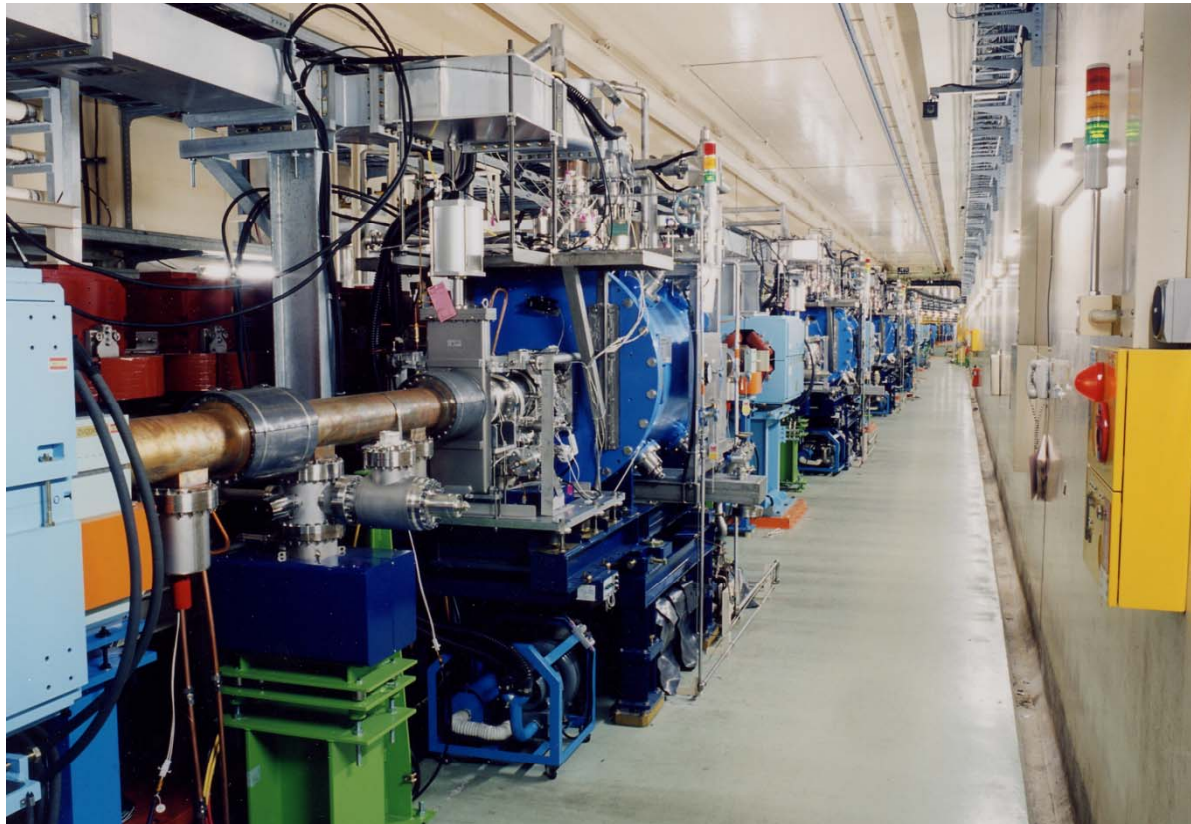
Izmerimo moramo, **kje** se je to zgodilo, in ugotoviti, ali je v končno stanje $J/\psi K_S$ razpadel B^0 ali njegov **anti-delec** $\bar{B}^0$.

Univerza v Ljubljani

Trkalnik KEK-B

pospešuje elektrone in pozitrone do trka

17. december 2008

n IJS

Univerza v Ljubljani

Trkalnik KEK-B in detektor Belle v Tsukubi

17. december 2008

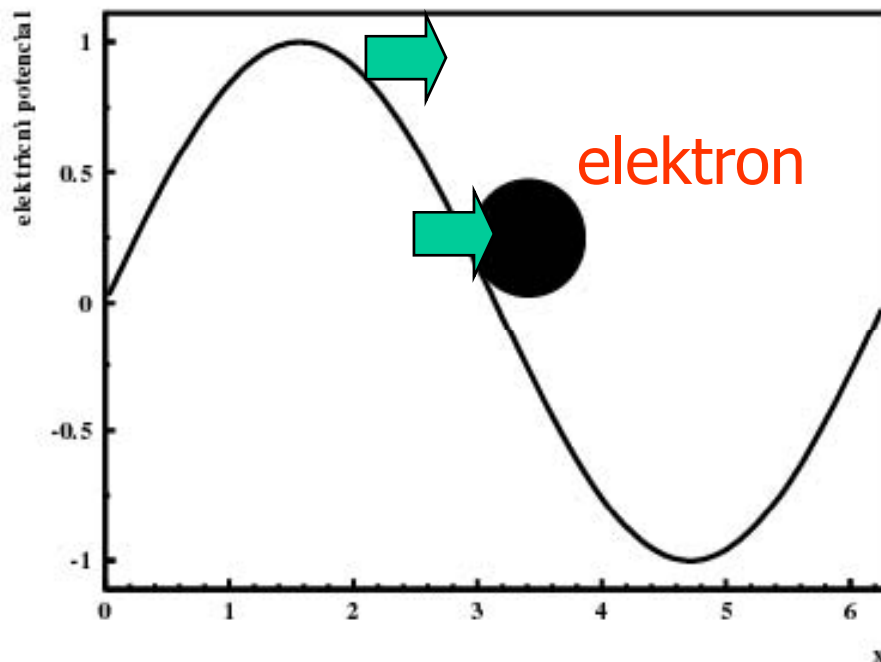
Peter Križan, FMF in IJS

Univerza v Ljubljani

Kako pospešujemo nabite delce?

- Pospeševanje z elektromagnetnim valovanjem (tipična frekvenca 500 MHz – mobilni telefoni delujejo pri 900 oz. 1800 MHz)

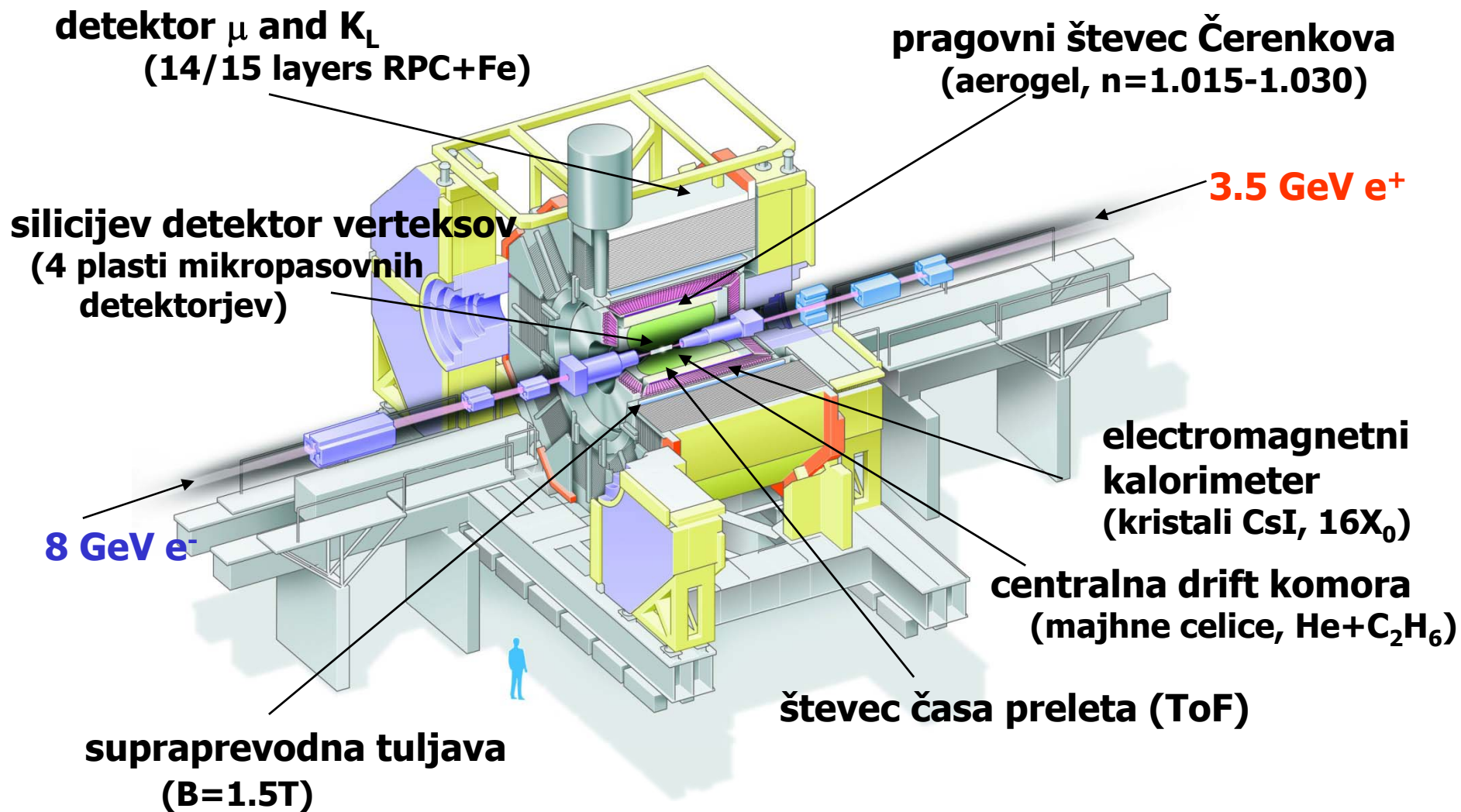

... podobno deskanju na valovih

Univerza v Ljubljani

Spektrometer Belle

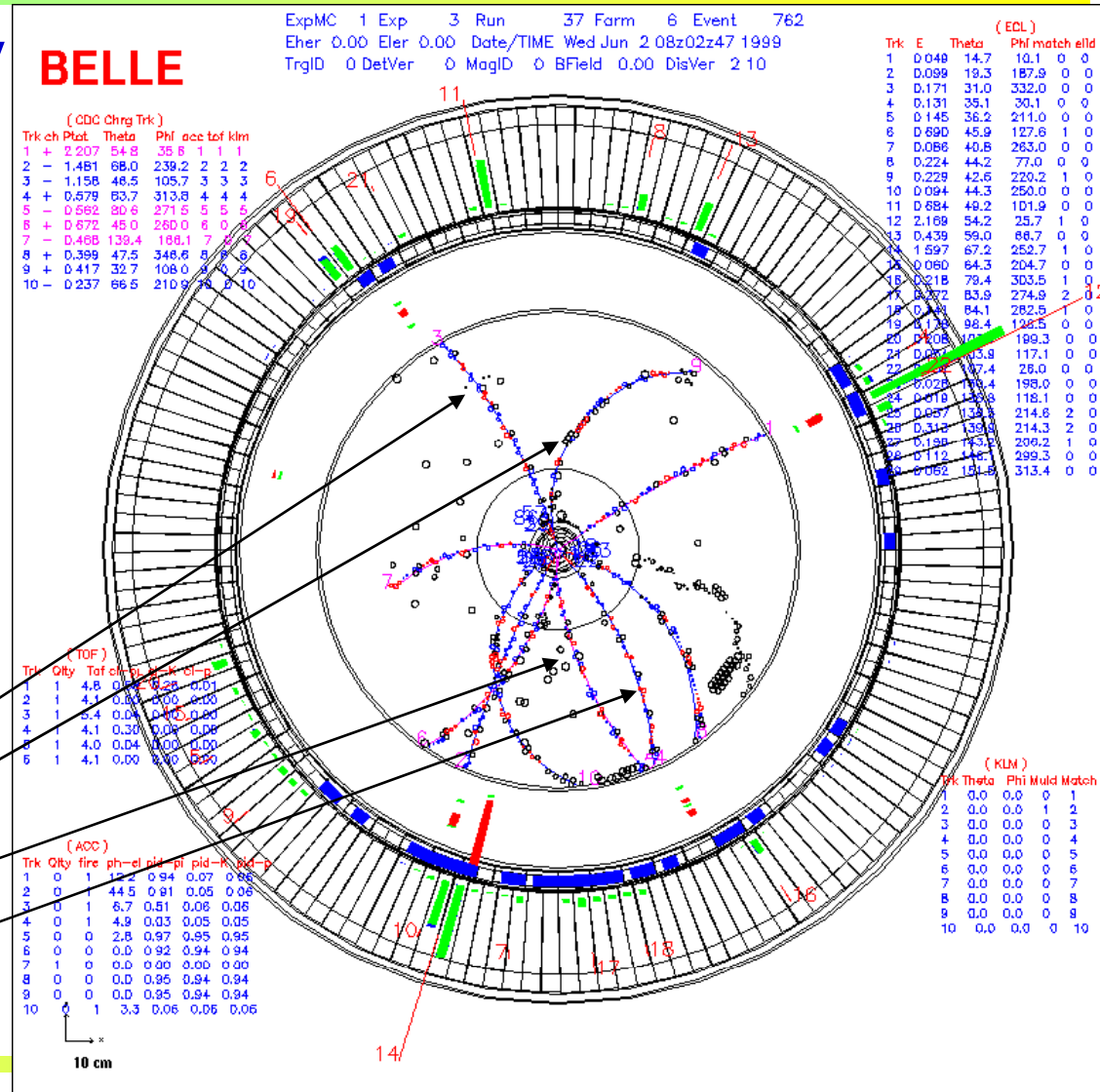
Kaj izmerimo z detektorjem?

- sledi nabitih delcev v magnetnem polju (polmer kroga je odvisen od gibalne količine delca)
- koordinate točke, od koder sledi izhajajo
- vrsto delca

$$B^0 \rightarrow K_S J/\psi$$

$$K_S \rightarrow \pi^- \pi^+$$

$$J/\psi \rightarrow \mu^- \mu^+$$

Univerza v Ljubljani

Detektor verteksov (točke razpada)

- Eden bistvenih elementov je detektor točke, kjer je razpadel mezon B.
- Zelo občutljiv kos aparature iz $300\mu\text{m}$ debelih silicijevih plošč z gosto nanešenimi elektrodami: natančnost meritve mesta preleta nabitega delca: **$10\mu\text{m}$** !

Spektrometer Belle in del raziskovalne skupine

Po nekaj letih trdega dela, priprav detektorja in
pospeševalnika, in po dolgotrajnih meritvah z njima →

Univerza v Ljubljani

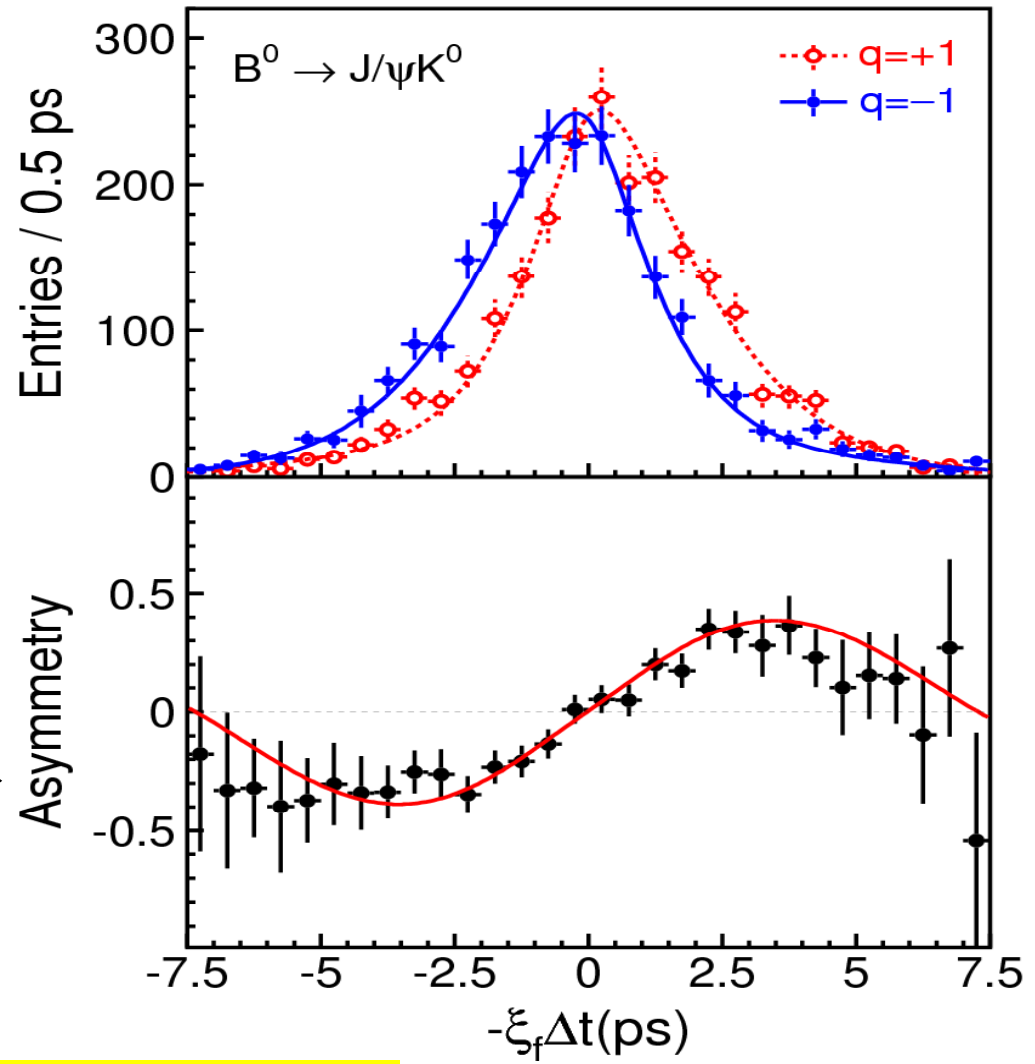
Rezultat meritve: simetrija CP je kršena!

Razlika med delci in antidelci:

Modra: časovni potek razpada anti-B

Rdeča: isto za B

Relativna razlika med obema porazdelitvama

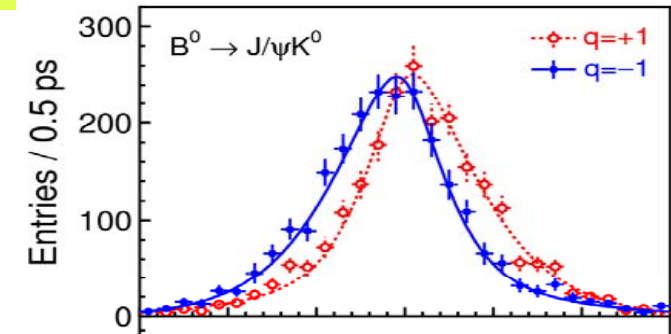
Zmagoslavje Standardnega modela!

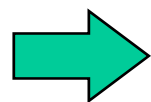
Univerza v Ljubljani

Rezultat meritve kršitve simetrije CP: zmagoslavje Standardnega modela!

Razlika med delci in antidelci je taka,
kot sta jo leta 1973 napovedala
japonska fizika Kobayashi in
Maskawa

Modra: časovni potek
razpada za anti-B
Rdeča: isto za B

Nobelova nagrada 2008!

17. december 2008

Peter Križan, FMF in IJS

Izvor mase v Standardnem modelu

Standardni model je zelo natančno preverjena teorija.

Manjkajoči člen, edini delec, ki ga Standardni model napoveduje, nam pa ga še ni uspelo odkriti:

→ Higgsov bozon

Higgsov bozon je odgovoren za maso: masa delca je odvisna od tega, kako močno je sklopljen s Higgsovim delcem.

Zelo masiven: $m_{\text{Higgs}} > 120 m_p$

Univerza v Ljubljani

Na lovu za Higgsovimi delcem

Evropski laboratorij za fiziko delcev CERN

LHC = large hadron collider

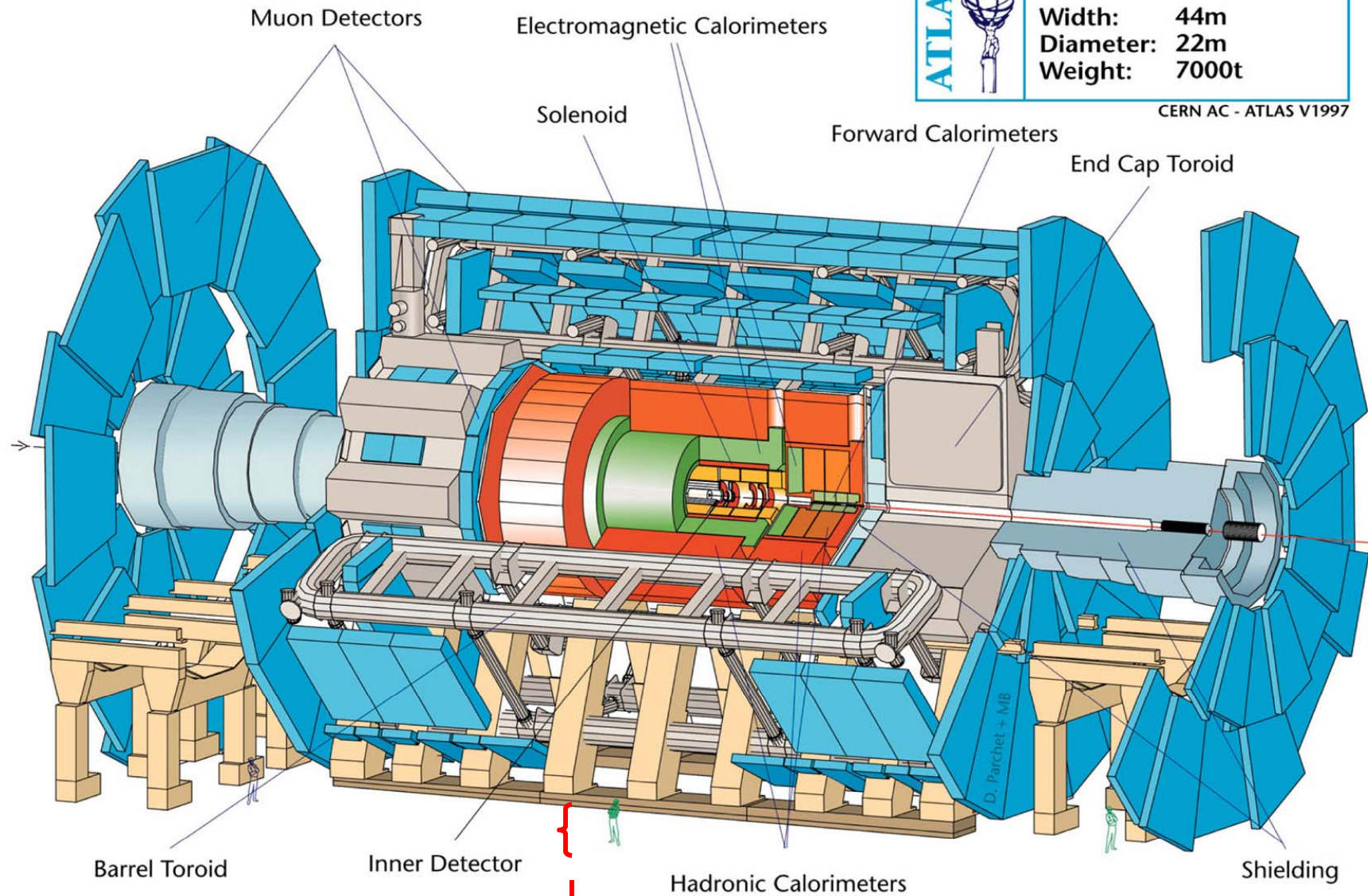
Detektor ATLAS ob LHC – v pripravi

Detector characteristics

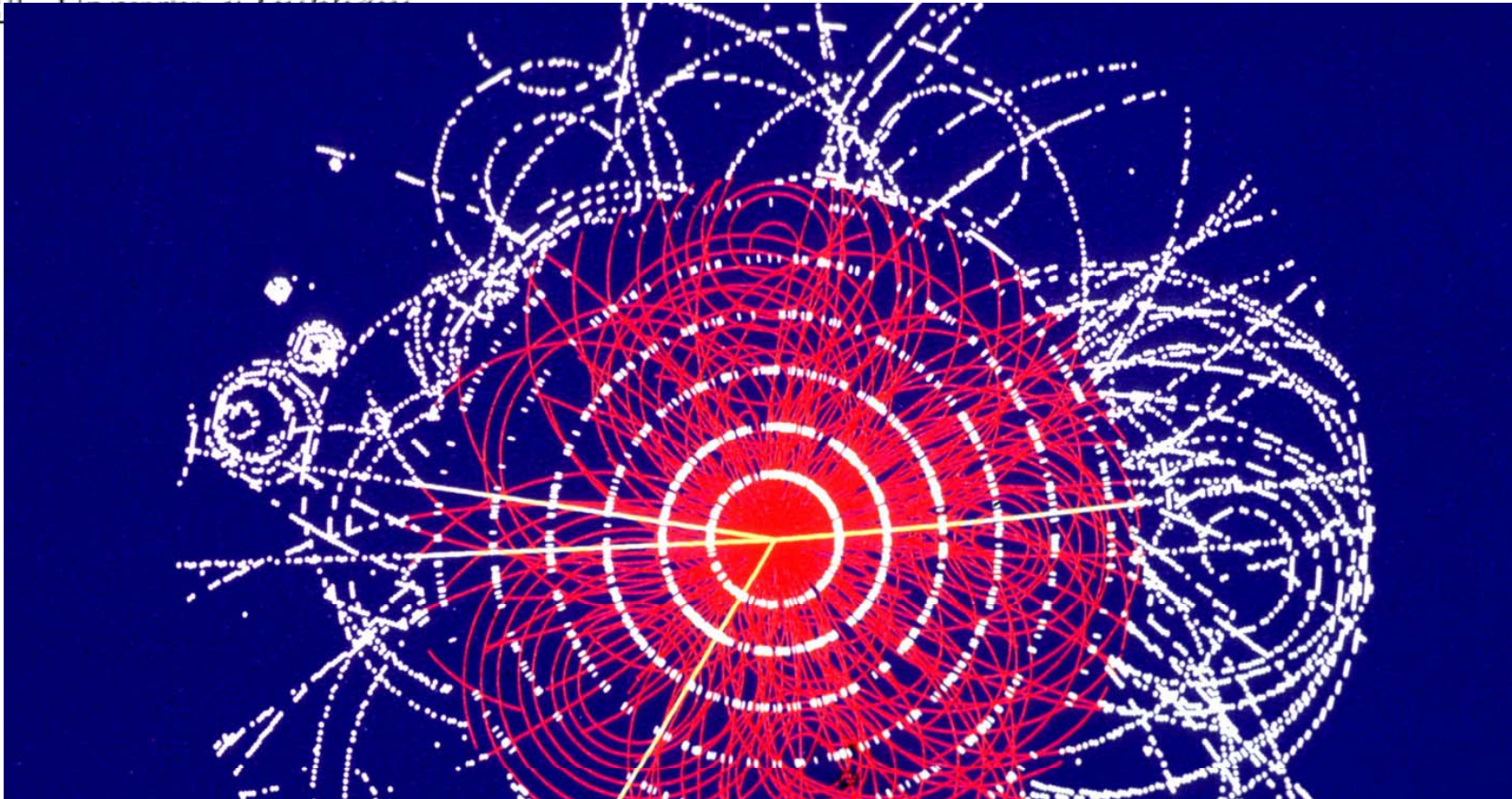
Width: 44m
Diameter: 22m
Weight: 7000t

CERN AC - ATLAS V1997

Računalniška simulacija razada Higgsovega delca: $H \rightarrow \mu^+ \mu^- \mu^+ \mu^-$ v detektorju ATLAS

- Trkalnik so prvič pognali letos septembra, tehnične težave
- Oba velika detektorja (ATLAS, CMS) sta nared
- Prvi trki naslednje leto
- V pričakovanju velikih presenečenj...

Standardni model: dokončna teorija?

Standardni model:

- 12 osnovnih delcev
- 3 vrste interakcij, 1+3+8 nosilcev sile
- delec, ki poskrbi za maso vseh ostalih (Higgs)

→Pravilen, a s preveč osnovnimi delci?

Periodic Table of the Elements

1	2											10					
H	He											He					
3	4											10					
Li	Be											B	C	N	O	F	Ne
11	12											13	14	15	16	17	18
Na	Mg											Al	Si	P	S	Cl	Ar
19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36
K	Ca	Sc	Ti	V	Cr	Mn	Fe	Co	Ni	Cu	Zn	Ga	Ge	As	Se	Br	Kr
37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54
Rb	Sr	Y	Zr	Nb	Mo	Tc	Ru	Rh	Pd	Ag	Cd	In	Sn	Sb	Te	I	Xe
55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72
Cs	Ba	La	Hf	Ta	W	Re	Os	Ir	Pt	Au	Hg	Tl	Pb	Bi	Po	At	Rn
87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104
Fr	Ra	Ac	Rf	Ha	Sg	Ns	Hs	Mt	110	111	112	113					

* Lanthanide Series

58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71
Ce	Pr	Nd	Pm	Sm	Eu	Gd	Tb	Dy	Ho	Er	Tm	Yb	Lu

* Actinide Series

90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103
Th	Pa	U	Np	Pu	Am	Cm	Bk	Cf	Es	Fm	Md	No	Lr

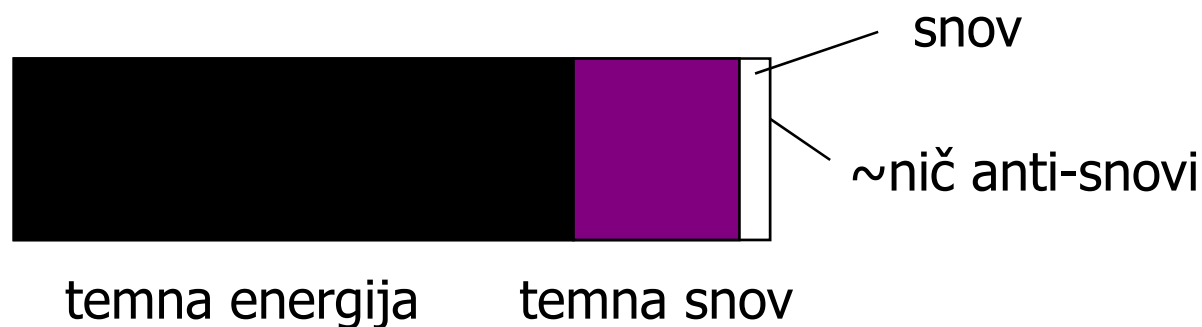
Poleg tega...

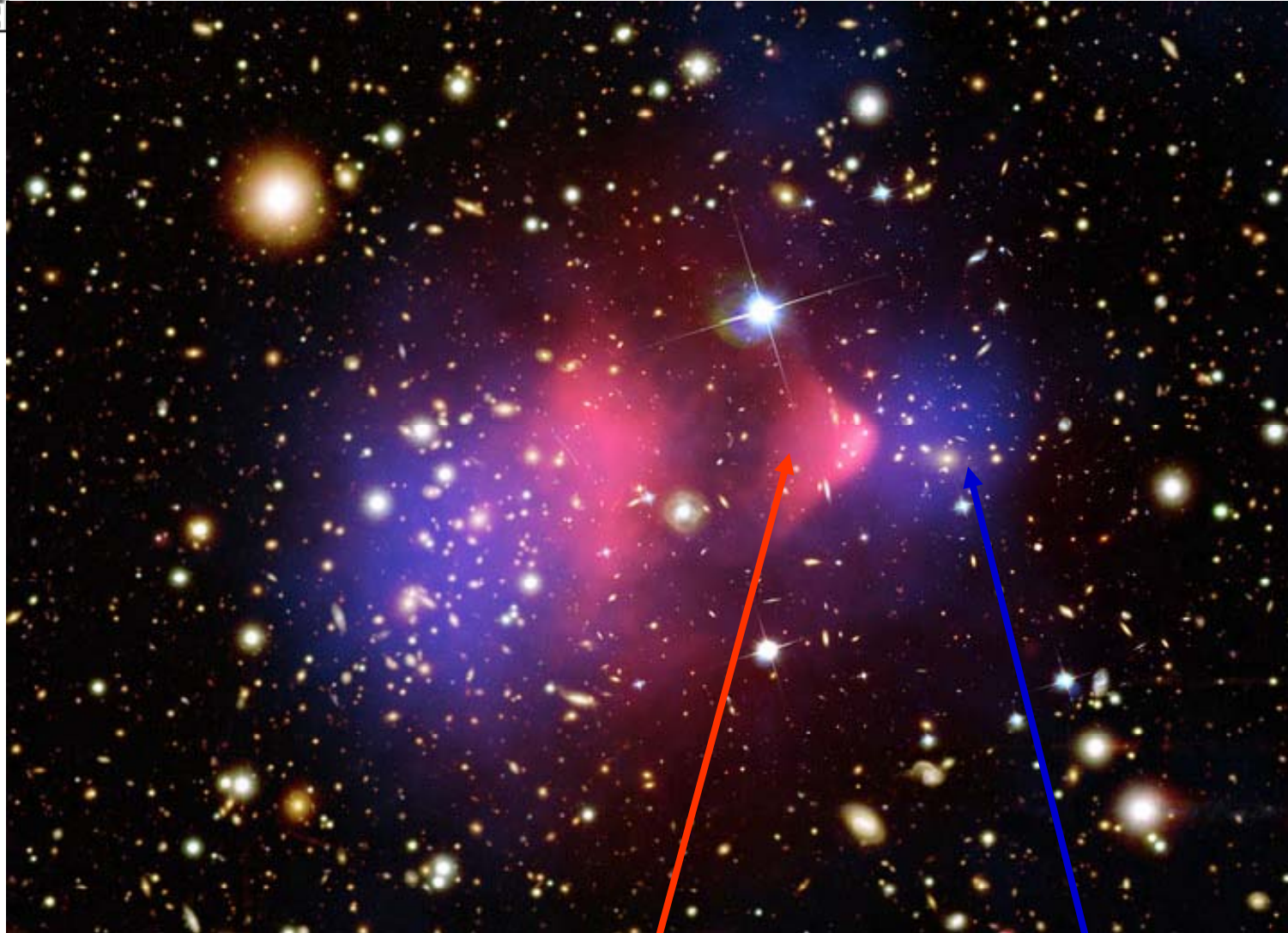
Standardni model ni dokončna teorija

- Nevtrini imajo (majhno) maso
- Izmerjena kršitev CP je premajhna, da bi pojasnila asimetrijo med snovjo in anti-snovjo v vesolju
- Ne vključuje četrte interakcije - gravitacije
- Večina vesolja je iz nam neznanе snovi....

Direktni dokaz za obstoj temne snovi

Po trku dveh gruč galaksij se **običajna materija** upočasni, **temna snov** pa ne.

Univerza v Ljubljani

Standardni model ni dokončna teorija

Ena od možnosti: **supersimetrija**. V tej teoriji vsakemu delcu in nosilcu sile ustreza **supersimetrični partner**.

elektron e selektron $\tilde{e}$

kvark b skvark $\tilde{b}$

foton γ fotino $\tilde{\gamma}$

Do sedaj nismo videli še nobenega supersimetričnega partnerja...

Iskanje fizike izven Standardnega modela

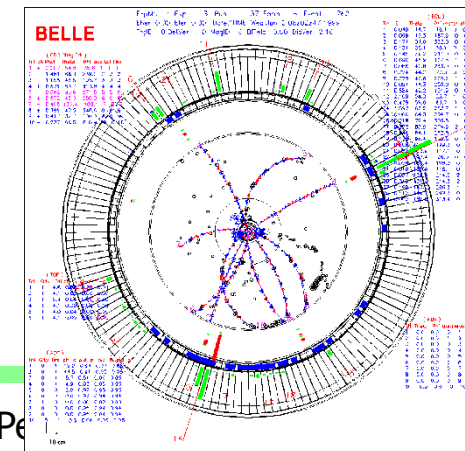
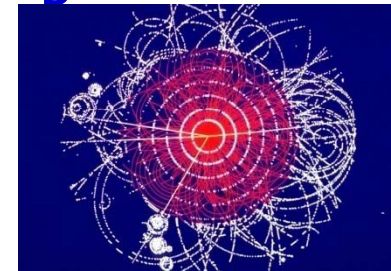
Univerza v Ljubljani

... Zato več raziskovalnih skupin na različne načine išče odstopanja od sicer izjemno natančno preverjenega Standardnega modela.

Dve možnosti:

- **Direktno iskanje** novih delcev, supersimetričnih partnerjev: delci morajo biti masivni → iskanje pri velikih energijah (LHC)
- **Iskanje odstopanj od pričakovanih značilnosti procesov** - recimo pri redkih razpadih mezonov B - pri nižjih energijah (Belle).

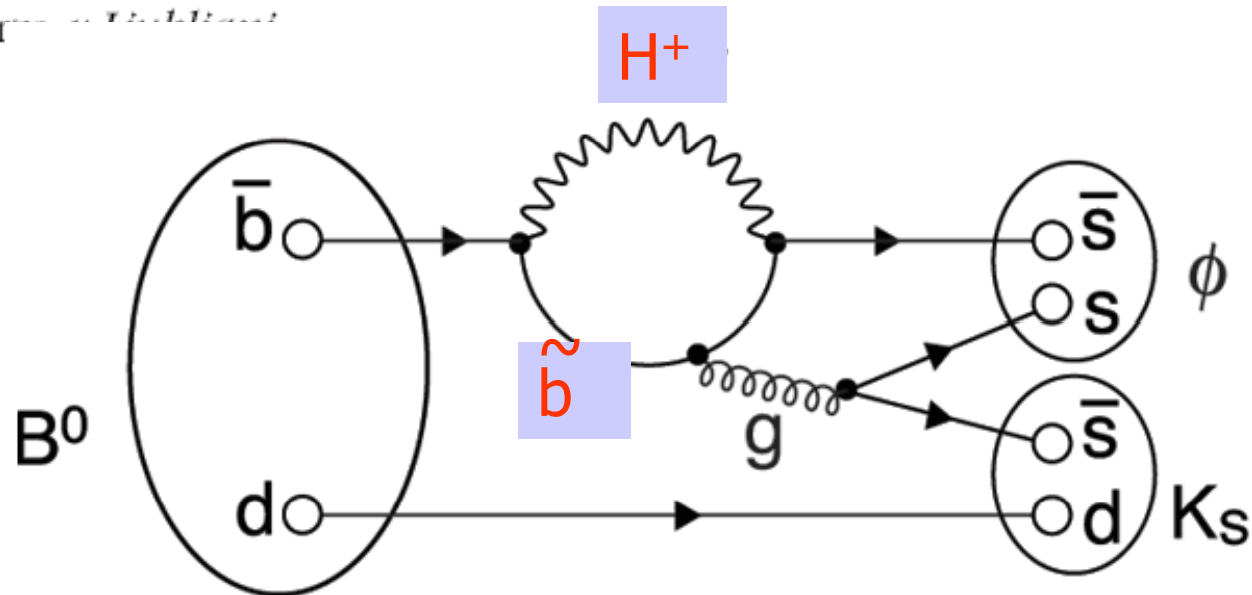
Oba pristopa se dopolnjujeta.

Iskanje supersimetričnih delcev v zankah

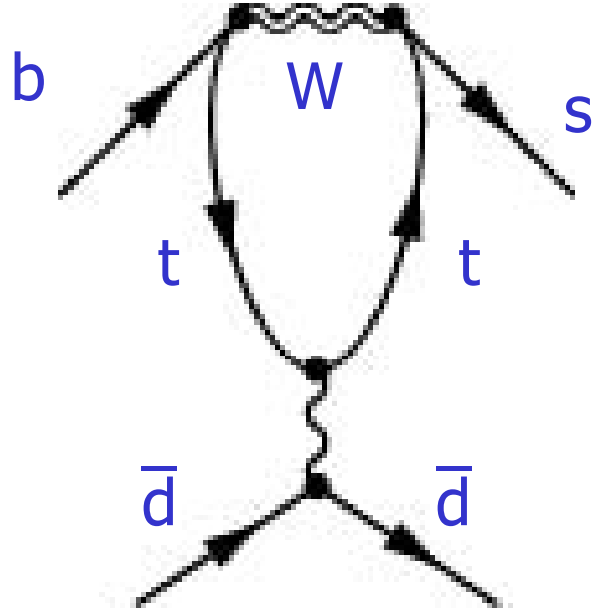
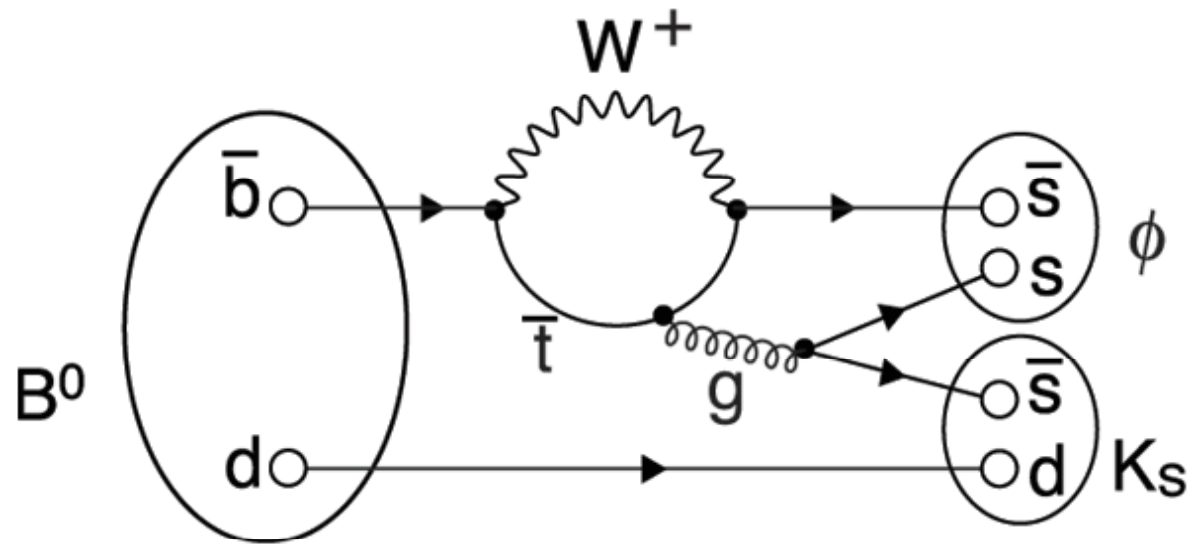
Univerza na Ljubljani

Nekateri procesi potekajo preko "kvantnih fluktuacij": kvark b se za zelo kratek čas pretvori v bistveno težji kvark t in bozon W , nato pa konča kot kvark s in par antikvarkov $\text{anti-}s$.

Možnost: namesto kvarka t ali bozona W se bi pri taki kvantni fluktuaciji lahko pojavile nove vrste delcev, ki jih sicer Standardni model ne predvideva in jih do sedaj še nismo odkrili (recimo supersimetrični partnerji).

Pingvinski diagrami

Univerza v Ljubljani

Našli smo neskladje pri razpadih $B^0 \rightarrow K^- \pi^+$ in $B^- \rightarrow K^- \pi^0$!

Primer pingvinskega razpada sta tudi $B^0 \rightarrow K^- \pi^+$ in $B^- \rightarrow K^- \pi^0$.
Oba procesa bi morala imeti zelo podobne rastnosti.
Naše odkritje: **znatna razlika!**

Rezultat smo objavili letos spomladi v elitni naravoslovni
reviji **Nature**.

To še ni znak, da smo zares odkrili delce izven
Standardnega modela, je pa del mozaika, ki kaže na to.

Univerza v Ljubljani

Kaj nam bo prinesla prihodnost?

Ne vemo zares – če bi, raziskave ne bi bile potrebne ...

Na vsak način pa v naslednjih petih letih pričakujemo zelo zanimive rezultate v fiziki osnovnih delcev!

Zakaj take raziskave?

- Fundamentalna vprašanja povezana z razvojem vesolja – presenetljivo, da je v vesolju kmalu po njegovem nastanku ostalo ravno toliko snovi, da je je tudi za nas dovolj...
- Vzgoja strokovnjakov, ki se lahko zelo dobro znajdejo v novih pogojih; doktoranti in diplomanti iz naše raziskovalne skupine so med drugimi: podjetnik na področju telekomunikacij, eden od direktorjev največje slovenske zavarovalnice, profesor na Princetonu...
- Spin-off: prenos tehnologij, ki so potrebne za izvedbo poskusov, na druga področja, n.pr. v industrijo in v medicinsko diagnostiko.

Prenos znanja: primer izboljšave pri slikanju v medicinski diagnostiki

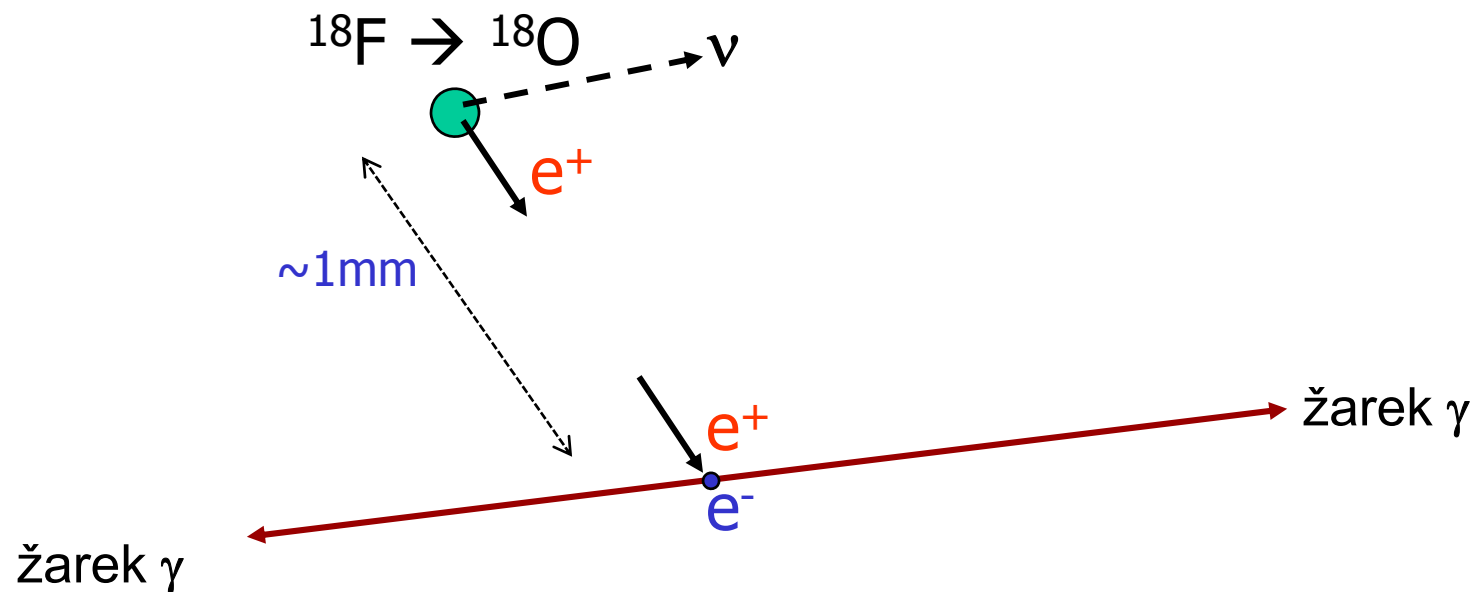
Merske metode fizike osnovnih delcev se včasih posreči predelati tako, da so uporabne na drugih področjih, recimo v medicinski diagnostiki.

- Uporaba detektorjev, ki smo jih razvili za naše poskuse
- Uporaba metod za rekonstrukcijo slike iz podatkov, zaznanih na detektorju

Primer: izboljšava pri pozitronski tomografiji (PET)

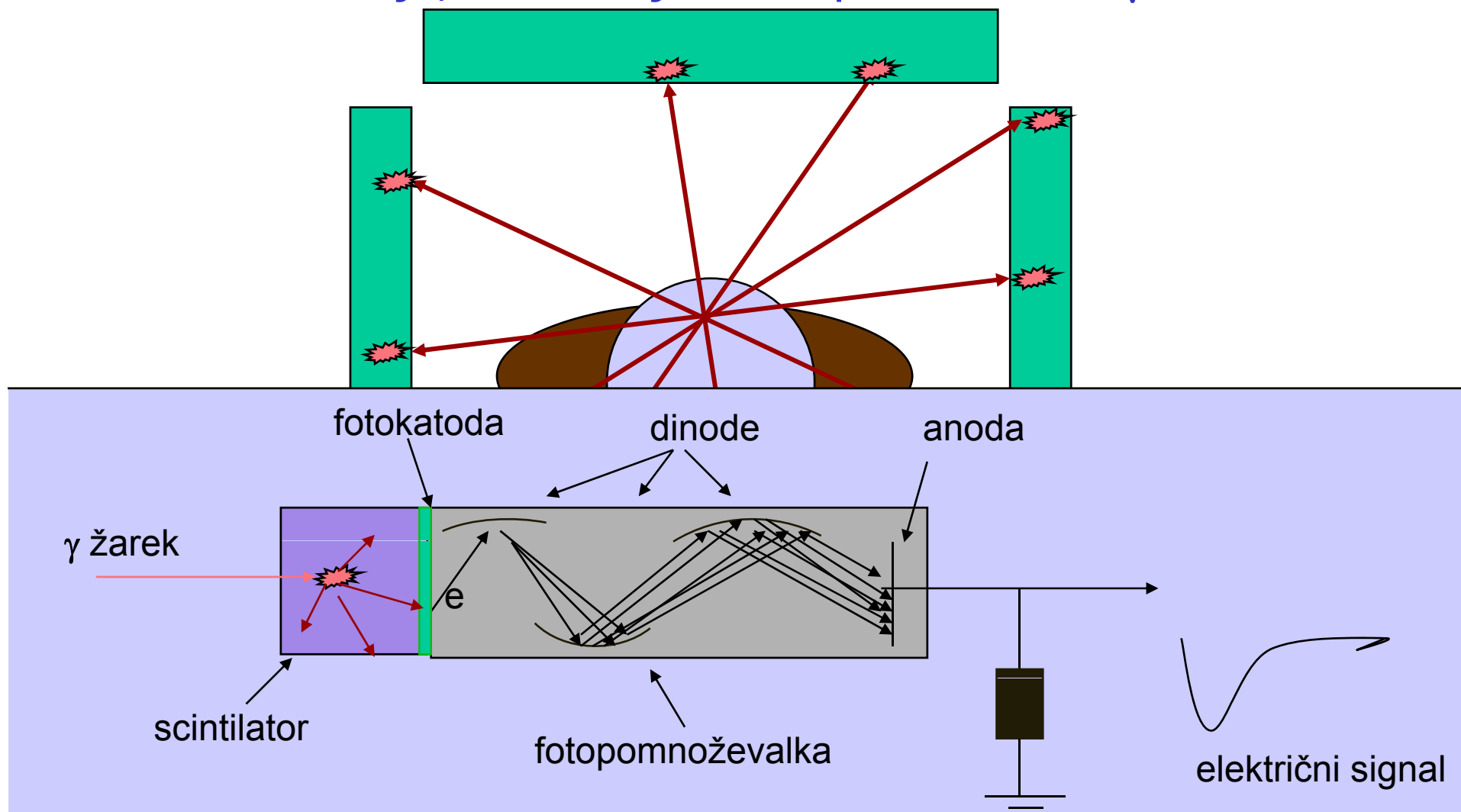
Radioaktivni fluor razpade z beta+ razpadom na kisik,
pozitron in nevtrino

Pozitron se anihilira z elektronom v okoliški snovi,
nastaneta dva žarka γ , ki odletita v nasprotnih smereh.

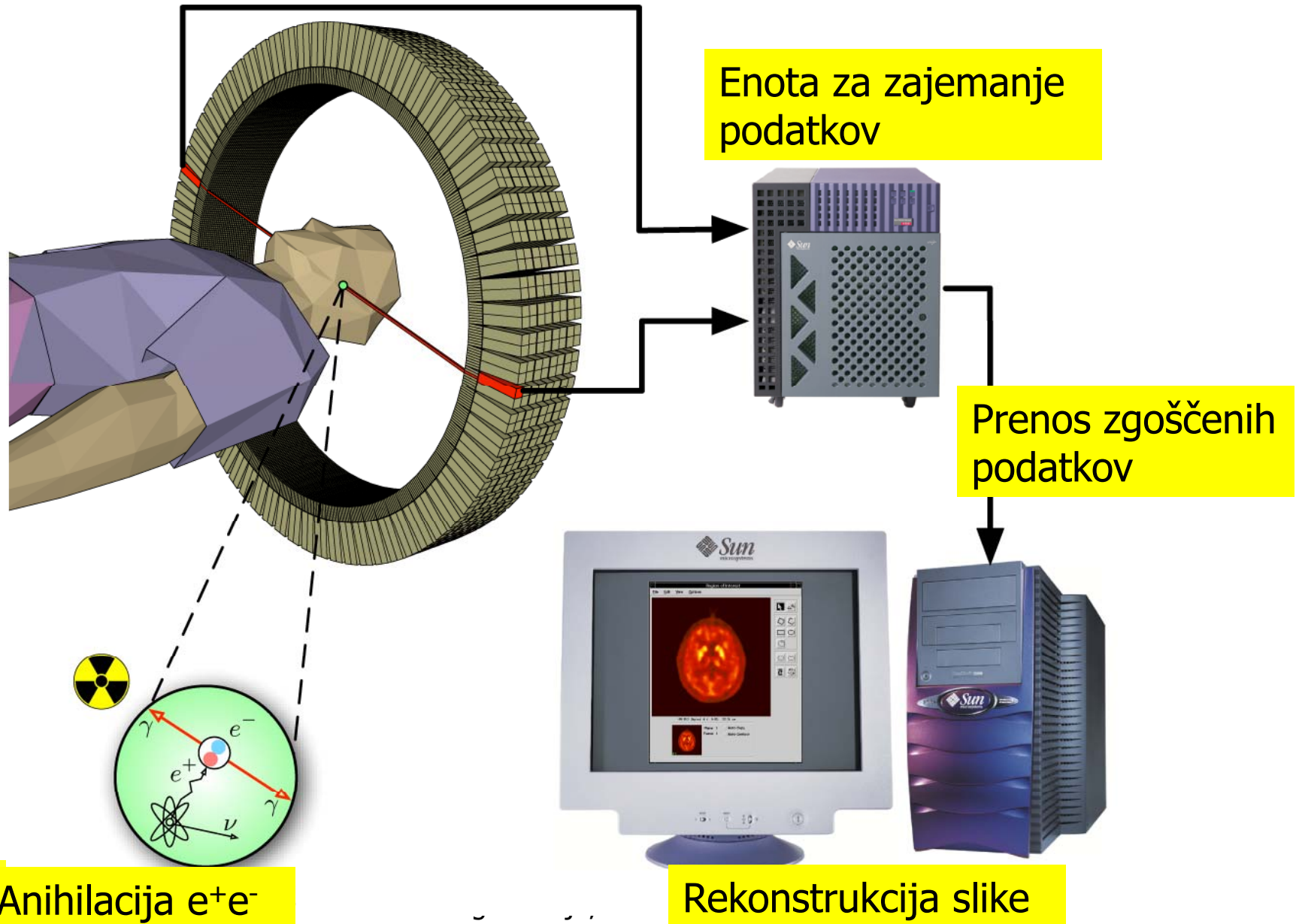
PET: pozitronska tomografija

Pacientu vbrizgamo v kri snov, v katero smo vgradili **radioaktivni fluor** (recimo fluorodeoksiglukoza). Na mestih, kjer se bo nabralo več krvi s to snovjo, bo nastajalo več parov žarkov γ .

PET: pozitronska tomografija

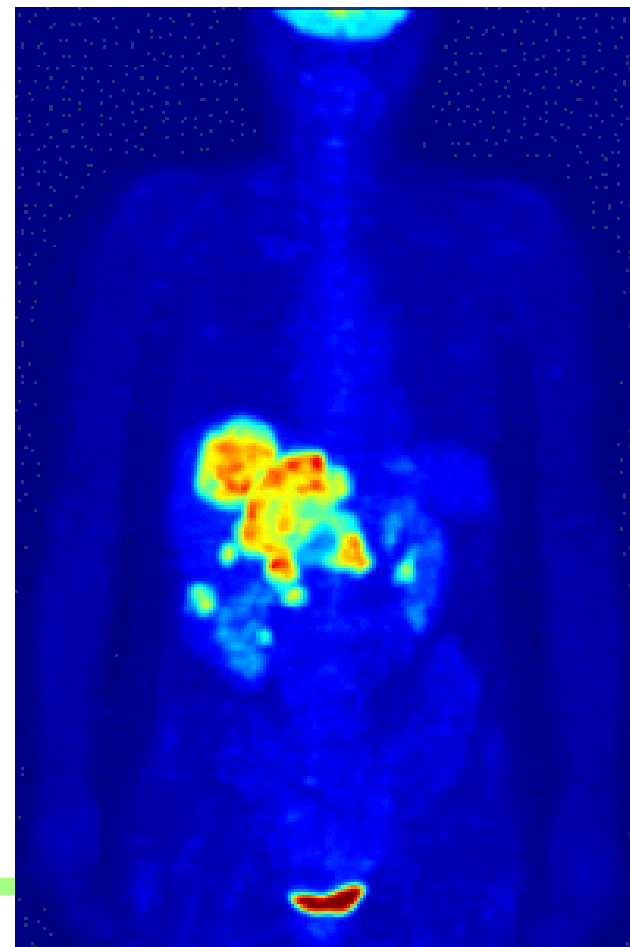
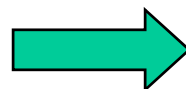
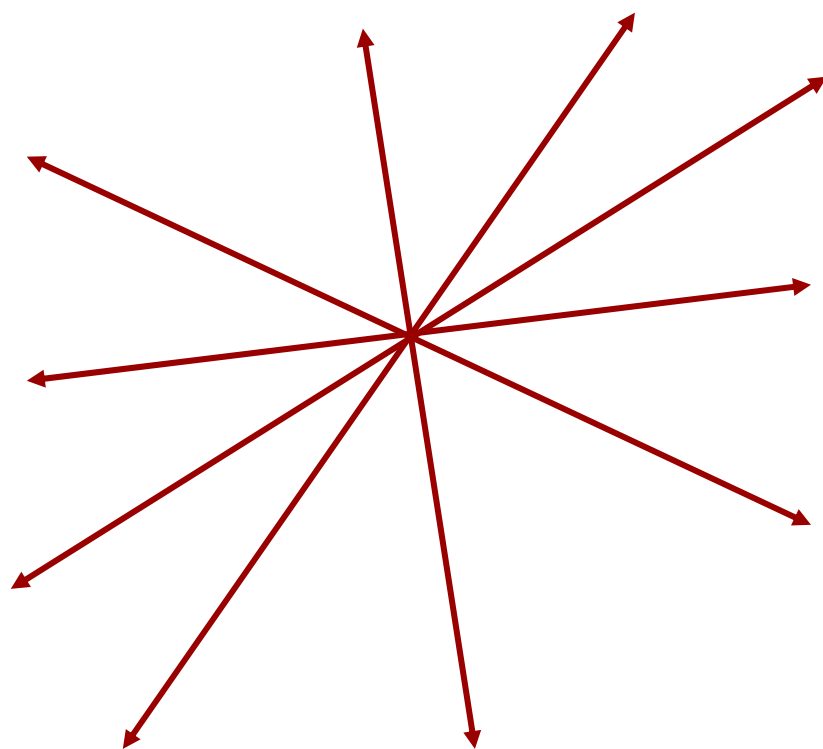

PET: pozitronska tomografija

Univerza v Ljubljani

Rekonstrukcija slike: iz smeri premic določiti porazdelitev radioaktivnega fluora v telesu – podobno rekonstrukciji reakcij v fiziki osnovnih delcev.

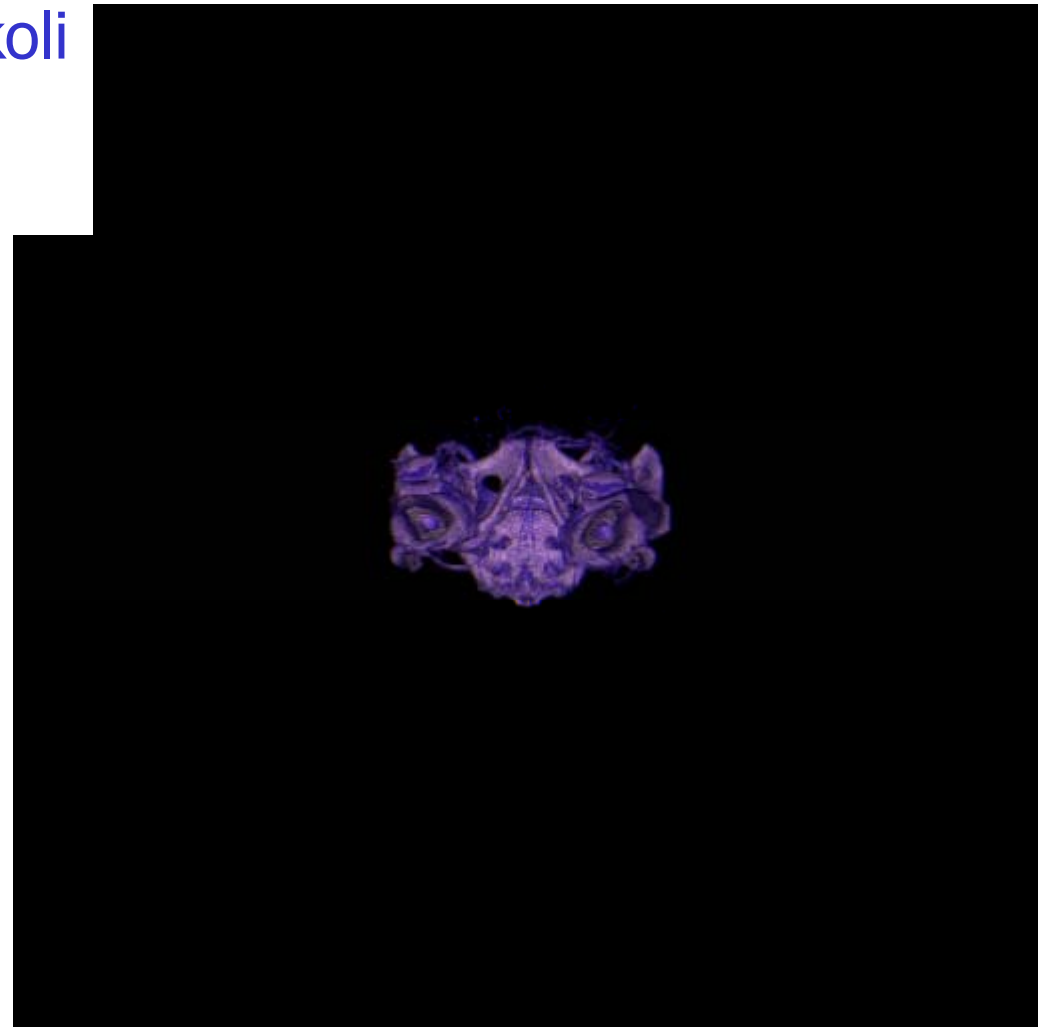
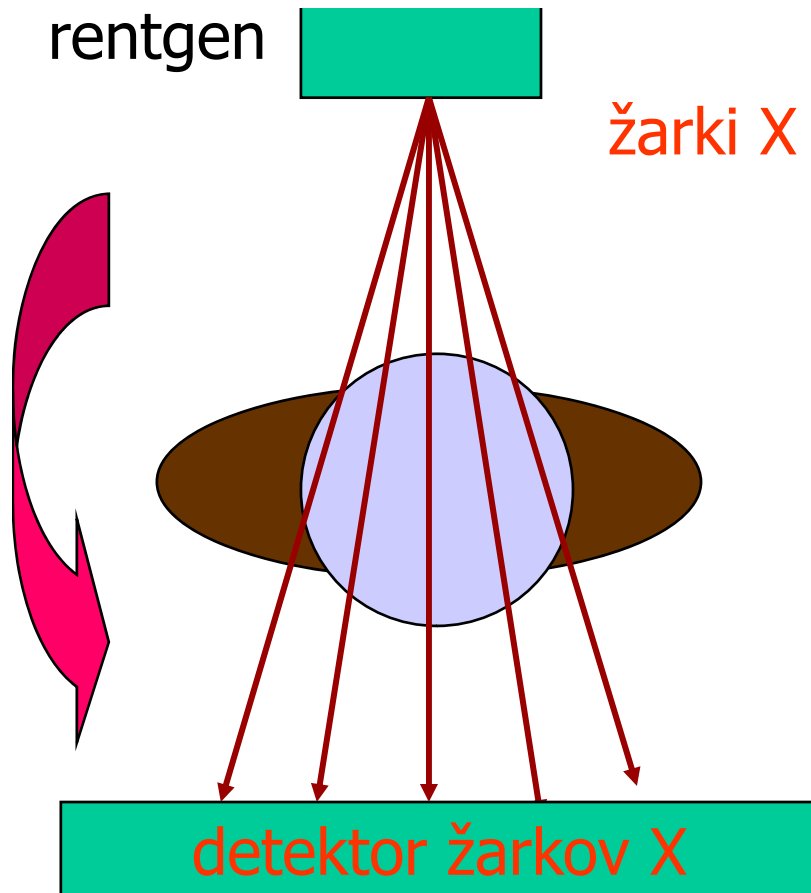

17. december 2008

CT: tomografija z rentgenom

Telo slikamo iz večih smeri
(rentgen in detektor vrtimo okoli
pacienta), v računalniku
sestavimo slike - tomografija
rentgen

Zaključek

Fizika ostaja živahna veda o veda svetu okoli nas, sega od največjih do najmanjših razdalj, in je ob tem trdno zasidrana v vsakdanjem svetu.

Slovenski fiziki smo v prvih vrstah iskanja odgovorov na nova vprašanja, ki se postavljajo v fiziki in sorodnih interdisciplinarnih področjih.

Posredne rezultate svojih raziskav poskušamo uporabiti pri razvoju novih materialov, napredku v medicini in varovanju okolja.

Fizika je veda za tiste, ki jih zanima svet okoli nas, in za tiste, ki bi radi delali na področju tehnike z globljim predznanjem.

Zlepa ne bomo ostali brez odprtih vprašanj...

Če vas zanima kaj več, pogledajte na www-f9.ijs.si/~krizan/pk_slo.html in www.fmf.uni-lj.si/si/ ali pa se oglasite osebno ali po e-pošti peter.krizan@ijs.si.

Univerza v Ljubljani

Dodatne prosojnice

PET z novo vrsto detektorja

Fotopomnoževalko nadomestimo z novo vrsto detektorja scintilacijskih fotonov: silicijevo fotopomnoževalko → **bistveno manjša**, ne potrebuje visoke napetosti, **deluje v magnetnih poljih $\sim$ nekaj T**.

